

E-ISSN: 2709-9369
P-ISSN: 2709-9350
www.multisubjectjournal.com
IJMT 2022; 4(1): 110-117
Received: 15-02-2022
Accepted: 19-03-2022

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਖੋਜਾਰਥਣ, ਪੀਐਚ.ਡੀ.
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਰਿਮਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ - ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਖਰੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਵੰਗ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਰ ਉਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਚੰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਚੰਗਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਮਨੁੱਖ ਉਧਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ; ਫਿਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਲਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਮਲਾਇਆ, ਬਰਮਾ, ਚੀਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਯੂਰਪ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਗੱਲ ਕੀ ਕਿਹੜੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਗਲੋਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗਲੋਬ ਦੇ ਹਰ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ।”

ਪਰਵਾਸ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ- ‘ਪਰ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਸ’। ਇਥੇ ਪਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਾਇਆ, ਬੇਗਾਨਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਸਾ ਜਾਂ ਵਸਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਪਰਾਏ ਥਾਂ ਜਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਵਾਲਾ। ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਖਾਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪਰਵਾਸ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਛਾ ਤੰਤਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਬਤ ਰੋਟੀ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਲਈ ਜਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲੰਮੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।”

Corresponding Author:

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਖੋਜਾਰਥਣ, ਪੀਐਚ.ਡੀ.
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਰਿਮਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ

ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਆਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਤਿਆਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਵਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਕਰਨ ਇਕ ਜਟਿਲ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ-ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਰੂਪਾਂਕਾਰ; ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਢਲ ਕੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਜੰਮੇ ਪਲੇ, ਬਚਪਨ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋਏ, ਉਸਦਾ ਹੋਰਵਾ/ਉਦਰੇਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਲਾਮੀ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਦੂਜੇਲਾਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤਣਾਓ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਪਰਵਾਸੀ’ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧਾਲੀਵਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਮਾਰਫੀਮ ਖੰਡ (ਰੂਪੀਮ) ਹਨ; ਪ੍ਰ+ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰ+ਵਾਸ। ‘ਪ੍ਰ’ ਅਤੇ ‘ਪਰ’ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅਗੇਤਰ (Prefix) ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਪ੍ਰ’ ਅਗੇਤਰ ਦੇ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜੁਦਾ ਹੋਣਾ, ਵਿਯੋਗ, ਨਿਕਾਸ ਆਦਿ ਅਤੇ ‘ਪਰ’ ਅਗੇਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਪਰਾਇਆ, ਓਪਰਾ, ਬਿਗਾਨਾ ਦੂਜਾ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਆਦਿ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਪ੍ਰ’ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ। ਪਰੰਤੂ ‘ਪਰ’ ਅਗੇਤਰ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰਾਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ। ਇਸ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਪਰ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਸ’ ਦੇ ਸਮਾਸੀਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ‘ਪਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਾਇਆ ਜਾਂ ਬਿਗਾਨਾ

ਅਤੇ ‘ਵਾਸ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਪਰਾਏ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਰ+ਵਾਸੀ - ਪਰਵਾਸੀ।”

ਇੱਥੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ‘ਪ੍ਰਵਾਸੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਏ ਲੋਕਾਂ, ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਆਵਾਸੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ‘ਰ’ ਪੂਰਾ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਪਰ ਤੇ ਵਾਸੀ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਪਰਵਾਸੀ’ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਕਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ Immigrant ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੌਸ਼ਕਾਰੀ ਅਰਥ

“Come into a country of hindi one is not a native for permanent residence ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਪਰਵਾਸੀ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਰੇ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਜਲਾਵਤਨ ਪੰਜਾਬ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ,

“ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਜਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ,

“ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹਿੱਤ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਪਰਦੇਸੀ ਬਣ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।''

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ Immigrant ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ :

"To which come into a country of which one is native for permanent residence".

To move from one place to another as.

- i) As to leave one country, region or place in order to settle in another.
- ii) To move from one area to another in search of work.
- iii) To pass periodically from region or climate to another for feeding and breeding.

The action of departing out of particular place as set of surroundings.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਦੇਸੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪੌਛਾਂ ਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਨੇ ਕਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਚੱਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਖੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਘਰ ਜਾ ਵੱਸੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੂਜਾ ਘਰ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਜੋ ਪੌਛਾਂ ਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਤਾਂ ਗਏ ਪਰ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਬੂਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਜੋਗੇ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼-ਗਮਨ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਗਭਗ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਇੰਨੇ ਸੰਕੀਰਣ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲਗਭਗ 1909 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ,

''ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿੱਚਰਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੋਚ, ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ।

''ਆਪਦੇ ਮੁਲਕ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ

ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹਰ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਨਫ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਚੇਤਨਾ ਉਰਾਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਜਿਹੜੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, 'ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।''

ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

''ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਉਪਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਵਜੋਂ ਹੰਢਾਅ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।''

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

''ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ, ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ, ਵਿਹਾਰ-ਵਤੀਰੇ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ/ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਤੇ ਓਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਮੁਲ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਜਟਿਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।''

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਘੇਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੋਈ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੜਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਸਮੂਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਅੱਜ ਵੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਰਲੇਵੇਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ, ਅਜੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮਹਾਜਨ ਤੇ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀ ਦਾ ਲੁਕੂਬ, 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।”

ਪਰਵਾਸ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਅੰਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਿਹਨਤੀ ਸਿਰਫ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਮਾ, ਸਿਆਮ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਦਿ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਭਾਵੇਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 1815 ਵਿੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੌਂਡ ਤੋਂ ਛੇ ਪੌਂਡ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਿਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਰੀਗਰ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਕੈਨੇਡਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। 1950 ਤੋਂ ਸਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸਨ, ਵਧੇਰੇ ਕਾਮੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ, ਜੋ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤੇ ਨਾਉਂ ਡਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਖਪ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਬਾਹਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ।

“1 ਜੁਲਾਈ 1962 ਤੋਂ ਕੌਮਨਵੈਲਥ ਇਮੀਗਰੇਂਟਸ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਵਾਊਚਰ ਲੈਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਆਵਾਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਬਾਕੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਈ।”

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੱਤਰਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ 376 ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 22 ਮੁਸਾਫਿਰ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾ. ਪੁਸਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“20 ਜੁਲਾਈ 1914 ਨੂੰ ਰੇਨਬੋ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਮੰਗਾਇਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹਿੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਇਸ ਸਮੇਂ ‘ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਸਹਾਇਕ ਕਮੇਟੀ’ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਅੰਤ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਤਰੂਆਂ ਕੋਲ ਸਾਰਾ ਰਾਸ਼ਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 28 ਸਤੰਬਰ 1914 ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਬਜਬਜ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸਦੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਵਾਸ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

“ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦੋਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਤਕਰੀਬਨ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੀਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੀਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ, ਐਡਮਿੰਟਨ ਵਿੱਚ ਮਲਵਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਜਦਕਿ ਟੋਰਾਂਟੋ ਵਿੱਚ ਦੋਆਬੀਏ ਤੇ ਮਲਵਈ ਇਕੋ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਹਨ।”

ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੀ ਭਰੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਕਿਰਤੀ-ਕਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ,

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਦੀ ਤਾਂਘ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਹਟਵੀਂ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਨਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਚਾਅ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਤਾਂ ਗਏ ਪਰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਉਹ ਸਭ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੱਲਣ-ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਬਿੰਦੂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਆਦਿ। ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰ ਹਨ।

(ੳ) ਭੂਹੋਰਵਾ/ਉਦਰੇਵਾਂ (Nostalgia):

ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਸੱਜਣ-ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਤੀਤ ਉਸਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕਲਾਪਨ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਨੂੰ ਅਤੀਤਮੁੱਖੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਤੀਤਮੁੱਖਤਾ ਹੀ ਭੂਹੋਰਵੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਹੋਰਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਮਈ ਸ਼ਬਦ Nostalgia ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੋਸਟੈਲਜੀਆ, ਦੋ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ (Morphemes) : Nostos + Algia ਦਾ ਜਮਾਂ-ਜੋੜ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਰਥ ਹਨ : ਬੀਤੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰਵਾ। ਇਸੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਭੂਹੋਰਵਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਅਰਥਵਾਨ ਉਲਥਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਭੂਹੋਰਵੇ ਵਿੱਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਲਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ 'ਚੋਂ ਭੂ ਦੇ ਅਰਥ ਧਰਤੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲਿਆ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾ-ਸਹਿਮਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਬਦ 'ਭੂਹੋਰਵੇ' ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਿਮ ਜਾਂ ਖੰਡ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ 'ਭੂ' ਹੈ ਜੋ ਦੋਹਰੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਭੂ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੂਤਕਾਲ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਧਰਤੀ ਵੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭੂਹੋਰਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਕੇਵਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਜਾਂ ਯਾਂਦਾਂ ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੌਹ, ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ, ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ, ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਦੋਸਤੀ, ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੂਹੋਰਵੇ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਭੂਹੋਰਵੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਪਲ ਛੁਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝਤਣਤਾ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸਕੂਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਵਿਗੜੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੂਹੋਰਵਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੂਹੋਰਵਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਕੇ ਉਘੜਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ (Racial Discrimination) :

ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੇਦਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਸਟ੍ਰੇਲਿਆ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੰਗ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨ, ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਓ (Cultural Alienation) :

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਆਪਸੀ ਤਨਾਅ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਵਿੱਚਰਦੇ, ਪਰ ਇਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਓ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਚਰ' ਜਾਂ ਮੂਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਟਸ' ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਹੀ, ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਵੈ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਧਰਮ ਪਾਲਣਾ ਆਦਿ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਾਵਵਾਚੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ। ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਆਦਿ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸੰਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

(ਸ) ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ : ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ :

ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਇਕ

ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਸੂ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਹ ਖੁਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ,

“ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਸਾਕਾਚਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਧੀ ਆਦਿ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਏ ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ, ਨੂੰਹ-ਜਵਾਈ, ਮਾਮਾ-ਮਾਮੀ, ਭਾਣਜਾ-ਭਾਣਜੀ, ਚਾਚਾ-ਚਾਚੀ, ਤਾਇਆ-ਤਾਈ, ਸਾਲਾ-ਸਾਲੀ ਆਦਿ।”

ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਇਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਦੂਜੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੂਆ, ਮਾਮਾ, ਚਾਚਾ, ਨੂੰਹ ਆਦਿ।

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ, ਮਾਪੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਧਿਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਸੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਦਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾਲ ਖਰਚੇ ਵੱਧ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਚਿੜਚਿੜਾਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦੰਪਤੀ ਤਣਾਓ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਔਰਤ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਦਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਮੌਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਤੋਲ ਵਿਗੜ ਗਿਆ।”

ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੰਪਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਟਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਰੀਆਂ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਲਈ ਵਕਤ ਕੱਢਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ, ਸੱਧਰਾਂ ਅਤੇ

ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੇਧਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਲਈ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੇਵਫ਼ਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਓ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਦੰਪਤੀ ਤਣਾਓ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪੀੜੀ ਪਾੜਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਹੜੀ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਈ ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਮਜਦੂਰੀ ਸਦਕਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਤੋਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਲੀ ਅਤੇ ਗੌਰਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ; ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਭ ਫੈਸਲੇ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਇੱਥੇ ਕਸੂਰ ਨਾ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਣਾਓ ਗੌਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ,

“ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚਲਾ ਉਹ ਫਾਸਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੋਚਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਜੀਵਨ ਕਦਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਣਾਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਢਲ ਸਕਣ ਦੇ ਫ਼ਰਕਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਥੋਂ ਗਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਪਰ ਉਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਰੁਝਾਨ ਸੀ ਜੋ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਾਲ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮਣਾ-ਮੂੰਹੀ ਹੰਝੂ ਵੀ ਵਹਾਏ। ਪੂਰਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਲਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਔਲਾਦ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਆਪ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਮੰਤੀ ਸੌਚ ਨਾਲ ਪਰਨਾਈ ਹੋਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਾਦ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੀਰਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਮਾਨਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਤਲਾਕ ਵਿੱਚ ਨਿਬੜਨ ਲੱਗੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸੌਚ ਅਤੇ ਸੌਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਏਸ਼ੀਅਨ ਮਾਪੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਠੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ,

“ਪੱਛਮੀ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ ਪਲਦੇ ਬੱਚੇ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਗਾਉਂਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿਉਂ ਮਾੜਾ ਹੈ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬਕਾਇਦਾ ਗਿਰਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਈਏ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੱਚੇ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਿਉਂ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਵਰ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ?... ਖਾਸ ਕਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਕ ਕੁਆਰੀਆਂ ਰਹਿਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਸਾਡਾ ਕਲਚਰ ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਪੱਗ, ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਹੈ?”

ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਦਲਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੌਚ, ਨਜ਼ਰੀਆਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਹੋਣ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 25-30 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੌਗਿਰਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ।

“ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਲ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਜਿੱਡੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਉਨੀ ਹੀ ਤੀਖਣ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਰਹੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੋਂ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਨੇਡਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੋਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਨੰਬਰ ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਨੇਡਾ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪੱਖੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਵੇ ਚੱਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਵੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਿਤਰੀ-ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਗੌਲਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਜਾਂ ਥੋੜੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵਿਤਾ ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਹਰੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਈ ਉਮੰਗ ਨੂੰ ਤਟਫੱਟੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਫ਼ਤੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਗੌਲਣਯੋਗ ਘਟਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਥਾ-ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਂ ਅੰਸੇ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾਨਫਰੰਸ 16-17 ਨਵੰਬਰ, 2011, ਪੰਨਾ 633
2. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 10
3. ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 13
4. ਡਾ. ਹਜ਼ਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ, ਪਰਵਾਸ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 89

5. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਮੁਖਬੰਧ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 9
6. ਡਾ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ, ਬਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 9
7. ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ, ਪੰਨਾ 3
8. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਜਲਾਵਤਨ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 9
9. ਡਾ. ਰਾਜਵੰਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਚਿੱਤਰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦਾ ਦਰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 7 ਜਨਵਰੀ, 2017
10. ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ, ਪੰਨਾ 3
11. ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ : ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ (ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਨਾ 9
12. ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਸੰਪਾ.), ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 7
13. ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ : ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਨਾ 11
14. ਡਾ. ਉਧਰਿਤ, ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ : ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 69
15. ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 77
16. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ 90
17. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 130